

УДК 002.2+37

О.В.Стадник

**НАВЧАЛЬНА КНИГА ГАЛИЧНИНИ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ВИДАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ)**

Розбудова національної школи органічно пов'язана з оновленням навчальної книги, зокрема, підручника. Динаміка підручникотворення завжди обумовлювалась конкретними освітньо-виховними завданнями, що формувались під

впливом певних соціально-історичних факторів. Досвід вивчення історії українського підручникотворення важливий для сьогодення з різних точок зору. По-перше, тому що навчальна книга була невід'ємним елементом репертуару української книги загалом, об'єктивно відображала суспільно-історичні особливості того чи іншого періоду і є невичерпним пізнавальним джерелом для дослідження. По-друге, тому що й у суттєво змінених умовах — економічних, суспільних, культурних — можуть відтворюватися педагогічні ситуації, типологічно близькі до ситуацій минулого, отже, і породжені цими ситуаціями проблеми можна аналогічно розв'язати з деякою адаптацією до сучасних умов.

Паралельно з вивченням величезної кількості підручників, що успішно прислужились свого часу національній освіті, варто заглибитись в історію проблеми підручника, вивчити вимоги до нього і критерії його оцінки. Зрозуміло, що і вимоги, і критерії не можуть бути типовими для різних історичних періодів, оскільки диктуються педагогічними і дидактичними завданнями, які з часом змінюються і потребують для свого вирішення інших засобів. Тому прогрес у справі підручникотворення базується на засвоєнні історичного досвіду, який спрямовує вектор пошуку у вірному напрямі, дозволяє об'єктивно проаналізувати плюси і мінуси діючих раніше підручників, дає нам потенційну перевагу перед попередниками. Вивчення історії національного підручника є необхідною умовою для того, щоб ця потенційна перевага стала для авторів і видавців реальною і результативною програмою дій.

Цікавим, своєрідним і доволі плідним етапом у створенні національного підручника в Україні, зокрема, у Галичині, була друга половина ХІХ ст., коли боротьба за рідну культуру і школу набула особливої гостроти. Це було обумовлено насамперед тим, що різні держави, які панували на різних теренах України, запроваджували свою систему освіти. Наштовхуючись на опір українського населення, змішуючись з місцевими традиціями, вона часом набирала своєрідного забарвлення. Якби там не було, але питання мови, освіти і, зокрема, шкільництва, ставилось українською інтелігенцією перед іноземними урядами настирливо і неодноразово, що часом давало позитивні зрушення.

Нові умови для українського шкільництва в Галичині постали в 60-х роках XIX ст. у зв'язку з відновленням у 1861 р. Конституції Австрії, з новим устроєм держави, зокрема, з автономією Галичини та австро-польською угодою в 1867 р. і передачею влади в Галичині у польські руки [4, с. 212]. Австрійський державний закон від 1869 р. відокремив школу від церкви, віддав нагляд над нею крайовим, повітовим і місцевим шкільним радам. Крайову Шкільну Раду в Галичині було створено у 1867 р. і тоді ж видано закон про мову навчання в школах [4, с. 212]. На підставі цього закону питання про мову навчання в народних школах вирішувала місцева громадська рада. Згідно з її рішенням, основною мовою навчання стала польська, а українська трактувалась як умовно-обов'язковий предмет (тобто її вивчали за бажанням). Для того щоб українізувати навчальний процес, створити оригінальні українські підручники, потрібно було розв'язати незліченну кількість проблем і вирішити ряд завдань, чим почали займатись українські товариства та організації. Завдяки їх діяльності спершу було дозволено вести навчання українською мовою в початкових класах першої академічної гімназії у Львові; з 1874 р. дозвіл поширився на всю гімназію. Суттєво ж змінити стан освіти, який склався в Галичині, поширити права української мови й заснувати окремі українські середні школи чи паралельні класи з українською мовою навчання можна було лише за згодою Львівського Сейму. На жаль, майже вся шкільна адміністрація була в польських руках, і тому на практиці розв'язати цю проблему було доволі складно.

Тогочасна структура шкільництва охоплювала народні, середні, професійні та високі школи, учительські семінарії. До середніх шкіл належали в основному гімназії та реальні школи. Закон від 1893 р. започаткував, крім зазначеного поділу, сільські, маломістечкові та міські школи, які різнилися програмою навчання [4, с. 213]. Українське сільське населення забезпечувалось лише найнижчим типом шкіл, тобто народними чотирикласними школами. Учителями були загалом українці, які вносили в навчальний процес національний дух. Основною проблемою українського шкільництва в другій половині XIX ст. була гостра нестача україномовних підручників, зокрема, для початкового навчання. Над їх створенням працювали передові вчителі, літе-

ратори, діячі науки і культури. До прикладу, згадаємо "Букварь южнорусский", укладений і виданий Т.Г.Шевченком у 1860 р. тиражем 10000 примірників [12]. "Буквар південноруський", призначений для українських недільних шкіл, був улюбленою працею Т.Шевченка, лебединою піснею, яку він посилав з похмурих берегів Неві дітям України. У цій невинній просвітницькій книжечці для широкого загалу казенна бюрократія одразу уgliedіла щось крамольне, ще один намір поета "вызывать снова к отдельной жизни малороссийскую народность". Маленький шевченківський "Буквар" був наскрізь перейнятий гуманним духом християнського вчення, духом апостольських заповідей, на моралі яких віками ґрунтувалось життя цивілізованих націй.

Доцільно зазначити, що "Буквар" Т.Шевченка з'явився невдовзі після "Граматки" П.Куліша (1857 р.). Напевно, Т.Шевченко не думав протиставляти свій "Буквар" "Граматці" П.Куліша. У листі до М.Чалого він писав: "Думка єсть за "Букварем" напечатать лічбу (арифметику) — і ціни і величини такої ж, як "Буквар". За лічбою етнографію і географію в 5 копійок; а історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 копійок. Якби бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося [13, с. 439]. І "Буквар", і "Граматка" мають багато спільного не лише у побудові, але й у змісті навчального матеріалу (окремо виділені молитви, українські думи, прислів'я тощо). Але у порівнянні з "Граматкою" "Буквар" непоказний. "Граматка" — розкішна книжка (ціна 50 коп.) на півтора сторінок з окремими ілюстраціями, заголовними літерами і кінцівками, з коментарями, передмовою і післямовою. "Буквар" оформлений просто, у м'якій обкладинці, обсягом 24 сторінки і з відповідною ціною : 3 копійки. Т.Шевченко узявся за видання "Букваря" без будь-яких спонукань і заохочень, його метою було зробити книжечку, доступну для найбіднішого люду. Щодо назви, то, ймовірно, називаючи буквар "южнорусским", автор мав на гадці цензорів і керувався існуючою на той час видавничою традицією, згідно з якою назви українських книжок, що видавались у Петербурзі, на обкладинці і титульній сторінці позначали російською мовою.

У 60—70 роках з'являється також ціла бібліотечка української навчально-художньої літератури. Сюди можна

віднести "Граматику задля українського люду" Л.Ященка, "Українську абетку" М.Гатцука, "Українську граматику" І.Деркача, "Домашню науку" К.Шейховського, двотомний "Букварь южнорусский" В.Добровольського. Просвітительська місія була органічною складовою в літературно-громадській діяльності І.Франка і М.Коцюбинського, Л.Українки і Б.Грінченка, О.Пчілки і С.Васильченка. Та все ж повернімося до традицій українського підручникотворення в Галичині, що були обумовлені суспільно-історичними особливостями, про які йшлося вище.

Чимало зусиль у цьому плані доклало товариство "Просвіта", основне завдання якого полягало в тому, аби підняти загальнокультурний рівень населення Галичини, навчити грамоти та основ наук. Починаючи з 1869 і до 1876 рр. (у цьому році зобов'язання щодо видання підручників взяло на себе НТШ) "Просвіта" випустила 22 підручники загальним тиражем 15000 тис. примірників. Серед них чисельними є читанки, букварі, підручники і посібники з історії, географії, фізики, арифметики, латинської та німецької мов тощо. Одним з перших видань, що вийшло за сприяння "Просвіти", була читанка для сільських людей "Зоря" О.Партицького — збірник різноманітних за змістом статей, оповідань, байок. Про успіх книги свідчить той факт, що весь тираж (2000 примірників) розпродали упродовж двох тижнів [6, с. 20]. Окрім "Зорі", О.Партицький підготував ще ряд видань. Серед них — "Латинська граматика для учнів академічної гімназії", "Руська читанка для нижчих класів середньої школи". Різноманітними є навчальні видання з математики, географії, астрономії, природознавства, ботаніки, фізики ("Нарис географии и истории старинного, среднего и нового света", "Ботаника для школы низшей гимназической и реальной"). Вагоме місце серед навчальних видань "Просвіти" займає релігійна книга, яка була суттєвим елементом освітянської діяльності. У видавничому репертуарі "Просвіти" можна віднайти катехізми, молитовники, житія святих ("Молитвенник для русского народа", "Оповідання о життє святих мучеников Бориса і Глеба" О.Огоновського та ін.). Слід зазначити, що багато підручників, які видавала "Просвіта", були перекладними (латинські та німецькі граматики, арифметики та ін.),

оскільки вони укладені з урахуванням вимог навчального процесу зарубіжними видавцями.

Певний внесок у видання навчальної літератури в Галичині зробило засноване 1881 р. Руське Педагогічне Товариство. Воно зобов'язалося видавати апробовані владою шкільні підручники та "шкільну лектуру". "Сама найперша діяльність розтяглася на українізування польських, часто дуже слабих, або з німецького перероблених польських книг, та навіть таких елементарних, на які повинен здобутися кожний народ" [5, с. 162]. Згодом Руське Педагогічне Товариство було реорганізоване в Українське Педагогічне Товариство, яке значно розвинуло й оживило педагогічний рух у Галичині: почали відкриватись народні і середні школи, створювались селянські бурси і т.д. Проблемами шкільного книговидання зайнялася видавнича комісія Українського Педагогічного Товариства (один з її субкомітетів, що видавав часописи, бібліотеки для молоді та шкільні підручники). Одним з важливих завдань комісія вважала "наперед застановитися над тим, якого рода (щодо змісту і форми) уступи належало би в книжці помістити".

На сторінках періодичного органу Українського Педагогічного Товариства (часопису "Учитель") регулярно порушувались питання щодо укладання підручників для народних шкіл. "Надзвичайно важною річчю для шкільної науки є добрий підручник. Улегшує він працю учителеві і учневі, а тим самим прискорює темп науки і розуміння предмету. Щоб підручник був добрий, він мусить бути уложений по плану і мусить бути написаний вельми приступно і зв'язно" [2, с. 82]. Багато уваги члени Українського Педагогічного Товариства приділяли виданню букварів. Вони вважали, що буквар повинен вчити і писати, і читати, містити обдуману згрупований матеріал, змістовні ілюстрації.

Серед українських педагогічних товариств Галичини, які видавали навчальні книги, слід згадати товариство "Взаємної помочі галицьких та буковинських учителів і учительок" і товариство "Учительська громада". Члени цих товариств своєю працею і наполегливою просвітницькою роботою внесли значний вклад у розвиток шкільництва, сприяли виходу багатьох навчальних видань.

Для того щоб наглядніше проілюструвати ставлення польської влади до видання українських підручників,

розглянемо буквар, упорядкований Миколою Матвійчуком "Перша книжечка до читання для українських дітей" (1922). Цей підручник натрапив на сильний опір з боку польських шкільних інспекторів і польського учительства. Виходячи з їхнього невдоволення, кураторія переінакшила заголовок букваря (пропустивши слова "для українських дітей"), змінила та викинула частину матеріалу. "Небезпечним для польської держави" було визнане звернення до дітей з такими словами: "Ми Українці. Нашою мовою є мова українська. Українську мову ми шануємо і скрізь нею розмовляємо, бо вона є наша рідна. Своє рідне любити, а чуже шанувати вчив нас батько Тарас Шевченко, славний Українець. Він складав дуже гарні пісні, в яких міститься глибока наука. Ось його наука. Учіться, брати мої, думайте, читайте і чужого навчайтесь, свого не цурайтесь. Бо хто матір забуває, того Бог карає". Так само небезпечним для польської держави видався кураторії відомий вірш С.Воробкевича "Про рідну мову". За наказом кураторії з букваря було вилучено молитву "Отче наш" рідною мовою. Крім того, було заборонено друкувати портрет Тараса Шевченка та з підпису під образком "Українські діти відмовляють молитву" забране слово "українські". Зате в букварі було вміщено вірш "До церкви" і статтю "Про нашу державу", в якій українським дітям уже з першого класу говорилося про те, що "наша держава" зветься "Річпосполита Польська", на чолі її стоїть президент, а столицею є Варшава. Далі йдеться про Віслу, Краків, Вавель, Познань, Вільно і, навіть, Львів. Промовистим, явно антиукраїнським, є закінчення: "Всі горожане Річпосполитої Польської є вірні польській державі". Уже з цього прикладу ми бачимо, як, з одного боку, безжалісно нищиться все те, що могло б нагадати українським дітям про їхнє походження, а з другого, нав'язуються польські "елементарні" та інші шкільні підручники, котрі ображали національні почуття українських дітей.

Польська влада пильно стежила за вивченням у приватних українських школах польської мови, історії та географії. Натомість вивчення української мови, історії і географії, виховання дітей у національному дусі всіляко обмежувалось, використовувати українські підручники в навчально-виховному процесі заборонялось. Разом з тим нові українські школи практично не відкривались, а ті, що

функціонували, не могли забезпечити належний рівень навчання. Польська шкільна кураторія не допускала до шкіл українських шкільних підручників: не лише не видавала нових, але й забороняла видані нею раніше або змінювала їх, викидаючи все українське, не дозволяла користуватись новими підручниками, виданими приватними видавцями. Причому заборонялось видавати не лише такі видання, як, скажімо, "Історія України" І.Крип'якевича, "Огляд бувальщини українського народу" В.Андрієнка, а й навіть альбоми і таблиці князів і королів галицько-волинських.

Проте завдяки наполегливій діяльності багатьох діячів української культури, для яких тема й школи й освіти народу завжди була чи не найважливішою, у другій половині XIX — напочатку XX ст. в Україні і, зокрема, у Галичині, були закладені надійні основи національного підручникотворення.

1. Біленький Я. Українські приватні школи в Галичині. Львів, 1922.
2. Іванчук О. Дещо про шкільні підручники // Учитель, 1907. №19.
3. Глиський А., Гамчикевич Р. Нові шкільні підручники // Наша школа. 1916. №5.
4. Енциклопедія українознавства / Під гол. ред. проф. В.Кубійовича. Мюнхен—Париж—Нью-Йорк. 1970. Т. 3.
5. Левицький Д. Історія виховання і навчання. Львів. 1925.
6. Нарис історії "Просвіти" / Ф.Іваничук, І.Мельник, В.Середняк. Львів—Краків—Париж, 1993.
7. Пеленський Є.Ю. Сучасне українське середнє й високе шкільництво в Галичині й на Волині. Львів, 1935.
8. Плющ Т. Шкільництво на Україні // Енциклопедія Українознавства. Paris—Nev-York, 1984. Т. 10.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури: Історичний огляд культурного процесу. К., 1993.
10. Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. К. 1993.
11. Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. Львів, 1924.
12. Шевченко Т. Буквар південноруський 1861 р. К., 1991.
13. Шевченко Т. Лист до М.Чалого // Шевченко Т. Повна збірка творів: В трьох томах. К., 1949. Т. 3.

Стаття надійшла до редколегії 24.01.97